

UDK: 324(497.5) »1897«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 11. 11. 1997.

Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine: afirmacija Khuenove autokracije

STJEPAN MATKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Na temelju izvorne građe autor je istražio tijek izbora za Hrvatski sabor 1897. godine. Predmet izbora poslužio mu je za analizu koncepcije vladavine bana Khuena koju je karakterizirala politička represija.

Autokratska vladavina bana Khuena Héderváryja, koji je bansku dužnost preuzeo potkraj 1883. godine i kruto je obnašao sljedeća dva desetljeća, negativno je utjecala na razvoj hrvatske nacionalne zajednice uopće, a napose na razvoj parlamentarizma i demokratskog uređenja. Sve jače širenje ideje mađarskog integralizma i sustavno kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe, koja je jamčila ograničeni državopravni položaj Hrvatskoj, izazivalo je veliko negodovanje među hrvatskim oporbenim političarima. Banova politika »savjesno« je pazila da se ne zamjeri ni vladi u Budimpešti ni bečkome dvoru, što je u danom trenutku značilo da nipošto ne želi dirati u političku ravnotežu dualizma. Štoviše, ban Khuen poslužio se raznim represivnim metodama da bi »pacificirao« Hrvatsku. Brojne su pojave pokazivale smjer vladavine bana Khuena unutar dualističkog sustava Habsburške monarhije: mađarizacija željeznica, poštanskih i drugih zajedničkih službi, naglašena potpora otvaranju mnogih mađarskih pučkih škola, ograničavanje šire autonomije gradova, ograničenje zastupničkih sloboda, izborna nasilja, ukidanje porota kod sudova, useljavanje Mađara u dijelove Banske Hrvatske s istodobnim odljevanjem hrvatskog pučanstva u prekomorske zemlje, ograničavanje hrvatskog identiteta u domobranstvu, poticanje raznolikih manifestacija u prilog mađarske koncepcije države od Karpata do Jadrana, pasivnost prema dvojbenom držanju pojedinih mađarskih političara spram karaktera hrvatsko-ugarskih odnosa, prijenos arhivske građe iz Zagreba u Budimpeštu ili pak pitanje statusa Rijeke. Unatoč određenim postignućima u privrednim pothvatima, graditeljstvu i kulturi, za Khuenove su vladavine svi predstavnici hrvatske oporbe s pravom ukazivali na težak državno-

pravni, politički, društveni i gospodarski položaj Hrvatske u sklopu austrougarske monarhije, misleći na problem razjedinjenosti hrvatskoga naroda u više teritorijalno-upravnih cjelina, a uz to su isticali i probleme hrvatskoga društva koji su proizlazili iz nedovoljno brzog ostvarenja njegovih materijalnih interesa. Khuenov sustav držao je cijeli politički život pod svojom kontrolom. Još u pretkhuenovskom razdoblju nastali su uvjeti za razvoj hrvatskog građanskog društva, no u slijedećem razdoblju pokazalo se da još uvijek opstoji stari autoritativni politički sustav, koji koči proces modernizacije i hrvatske nacionalne integracije.

Stranačko okruženje u Banskoj Hrvatskoj

Kada je ban Khuen najavio redovite izbore za Hrvatski sabor u svibnju 1897. godine, njegov se položaj doimao vrlo čvrstim. Unatoč mnogim oprekama u političkom životu Banske Hrvatske, bilo je niz razloga koji su osiguravali spokojnost vladajućem režimu. Prije svega, izborni sustav dopuštao je banu i njemu podređenoj stranci neograničenu dominaciju. Takozvani Khuenov izborni zakon iz 1888. godine jednostrano je prilagodio sastav i izgled izbornih kotareva interesima vladajućeg režima. Rezultat je bio da su od tada na izborima »mađaroni« uvjerljivo pobjeđivali, a međusobne razmirice oporbenih stranaka samo su utirale put daljnjoj nesmetanoj vladavini Khuenovog režima. Puni nadzor nad radom Sabora bio je osiguran za duže vrijeme. Ipak, predizborna kretanja 1897. godine dovela su u pitanje ugled kojim su se hvalili vodeći predstavnici sustava.

Vladajuća *Narodna stranka* (tzv. unionisti, mađaroni, vladinovci) računala je unaprijed na osvajanje apsolutne većine. Ta stranka potpuno je slijedila politiku bana Khuena. Stoga je i njezino izborno geslo bilo »Vjera u kontinuitet Khuenove politike«, a nije izostala ni poruka biračima da *Narodna stranka* »uživa povjerenje vladara i zajedničke austro-ugarske vlade.«¹ Pučanstvo je uvjeravano da jedino ta stranka želi doista unaprijediti zemlju i narod u kulturnom i materijalnom smislu, dok oporba ima program negacije. Njezin izborni program isticao je patriotizam prema hrvatsko-ugarskoj uniji, te stručnost i ugled njezinih kandidata. Među njima bili su predstojnici odjelnih poslova zemaljske vlade, vlastelini, plemići, gradski načelnici, svećenici i sveučilišni profesori. Na razini svakodnevnih problema, želeći privući što više prosječnih birača vladina je stranka nudila pravednije rješavanje privatnih dugova, kontrolu otkazivanja dugova i ugovora.² Time su trebali biti zadovoljeni interesi građanstva i seljaštva, koji su se sve više suočavali s financijskim problemima i teškim pristupom novčanom kapitalu. Uz to, banu je bila važna što uvjerljivija pobjeda radi stjecanja što izraženije većine, koja je trebala dogodine jednoglasno odobriti produljenje hrvatsko-ugarske financijske nagodbe. U svojem predstavljanju ban Khuen i vlada hvalili su svoju politiku prema Srbima, koju je krasio protekcionizam srpske manjine, a ustvari je bila izraz nacionalne

¹ *Narodne novine* br. 117, 22. V. 1897.

² *Narodne novine* br. 113, 18. V. 1897.

manipulacije, jer je poticala hrvatsko-srpski antagonizam.³ Iako su Srbi u Hrvatskoj bili u manjini, Khuen ih je favorizirao na političkom i gospodarskom planu dajući im pritom mnogo upravnih funkcija. Zauzvrat, politički predstavnici Srba lojalno su slijedili Khuenov pravac, koji je kočio razvoj hrvatske nacije i rješenje državnopravnog pitanja. »Khuenovi« Srbi prihvatili su strategiju izigravanja Hrvata dobivajući povlastice, ali istodobno ne uvidajući da svojom potporom »mađaronskom« sustavu produbljuju hrvatsko-srpski jaz.

Oporba u Banskoj Hrvatskoj bila je 1894. godine, nakon sloma pregovora između *Stranke prava* i *Neodvisne narodne stranke*, oštro podijeljena. Proces usitnjavanja oporbe nastavljen je već slijedeće godine, kada je došlo do pravaškog raskola. Od veljače 1896. pokušavalo se izgladiti međupravaške nesporazume, no pregovori su samo produbili jaz između pristaša novoosnovane *Čiste stranke prava* i članova drugoga pravaškog krila, matice *Stranke prava* ili popularno zvanih *domovinaša*, po njihovom dnevniku »Hrvatska domovina«. Međusobno nepovjerenje nije dopuštalo nikakav napredak, tako da su svi pokušaji ponovnog pravaškog okupljanja propali. Od tada je poglavito Josip Frank, vođa *Čiste stranke prava*, redovito optuživan za potkopavanje oporbenog jedinstva.⁴

Početak kolovoza 1896. pokrenuti su razgovori između domovinaša i *Neodvisne narodne stranke* (*obzoraši*), koji su završili 6. ožujka 1897. stvaranjem izborne koalicije pod nazivom *Udružena opozicija*.⁵ Ta je koalicija stvorena još za mandata prethodnog Sabora, tako da je već imala iskustvo zajedničkog nastupa u parlamentu. U svojem izbornom proglašenju pozvala je na slogu cjelokupne oporbe, nastojeći prekinuti njezin defenzivni položaj u odnosu prema vladajućem sustavu. Obrana od »tuđeg duha, spas političkog individualiteta i narodnih obilježja Hrvatske« bila je glavna poruka biračima i ostalom građanstvu.⁶ Udružena opozicija nastavila je djelovati i nakon izbora 1897. godine, jer su rezultati pokazali da jača njezina snaga. Djelatnost Udružene opozicije može se pratiti sve do 1902. godine, kada je došlo do formalne fuzije spomenutih stranaka u okviru *Hrvatske opozicije*, odnosno do siječnja 1903. godine, kada je osnovana *Hrvatska stranka prava* u kojoj su se našli domovinaši, obzoraši i politički sve poduzetniji članovi Napredne omladine (braća Radić, Ivan Lorković, Milan Heimerl i dr.). Nije naodmet spomenuti da su potonji upravo uoči izbora 1897. tiskali u Pragu časopis *Hrvatska misao*, koji je navijestio nove političke nazore temeljene na kritici tradicionalizma hrvatske stranačke politike i ističući ideju jedinstva Hrvata i Srba. Potporu su joj dali i pristaše dalmatinskih pravaša s Antom Trumbićem i Franom Supilom na čelu.

Početak devedesetih godina obzoraška stranka bila je u krizi. Na izborima za Sabor 1892. obzoraši su apstinirali jer pravaši na temelju tzv. riječkih

³ O odnosu Khuena i tzv. khuenovih Srba vidi: Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, 1953., str. 114.–119.

⁴ Arhiv HAZU, Ostavština Strossmayer – pisma Milana Amruša od 26. VIII. i 22. IX. 1896. pokazuju da nitko od političara izvan ČSP-a, a pogotovo od domovinaša, nije htio »ništa čuti o Franku«.

⁵ Prema Josipu Horvatu zasluga je kruga oko dnevnika *Obzor* što je došlo do koalicije. Vidi u: J. Horvat, *Politička povijest Hrvata*, knj. I., Zagreb, 1936., 321.

⁶ *Hrvatska domovina*, br. 101, 3. V. 1897.

zaključaka nisu prihvatili izbornu koaliciju. Ipak, izborni neuspjeh pravaša iz 1892. nametnuo je pregovore glavnim snagama hrvatske oporbe. Unatoč sporazumu iz 1894. godine nije došlo do spajanja dvaju stranaka. Poslije raskola *Stranke prava* na dva potpuno suprotstavljena krila ponovo se ukazala mogućnost za sporazumijevanje s dijelom pravaša, koji su bili spremni odbaciti dio svoje radikalnosti i pristati na kompromis. Za razliku od političkog vodstva ČSP-a s J. Frankom na čelu, domovinaši su pristali na sporazum, smatrajući da potrebe hrvatske nacije nalažu složan rad stranaka, koji zahtijeva obostrano popuštanje i prevladavanje historijskih rasprli. Tako je zapravo odbačena stranačka koncepcija u korist bloka stranaka, kojemu je cilj rušenje vladajućeg režima i koji zbog toga ne stavlja u prvi plan užu, stranačke interese. Ipak, stranke su u prvoj fazi suradnje i dalje bile zasebne interesene grupe, pa su tako i domovinaši i obzoraši do daljnega zadržali svoje organizacije (stranački programi, predsjedništva, novine, blagajne, članstvo).

Obzoraši su svojim političkim programom i djelatnošću privlačili uglavnom građanske slojeve, intelektualce i više katoličko svećenstvo. Veliku potporu obzoraškoj stranci davali su visoki crkveni krugovi. Đakovački-srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer bio je tradicionalno oličenje obzoraškog kruga. Premda se povukao iz aktivne politike, Strossmayerova financijska i moralna pomoć, koja je poticala iz znatnih sredstava njegove biskupije, imala je veliki značaj za razvoj te stranke. Važnu ulogu u oblikovanju stranačkog usmjerenja imao je i Franjo Rački, najuži Strossmayerov suradnik, svećenik, povjesničar i predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Nakon smrti Račkoga, 1894. godine, glavni teret u organizaciji obzoraške stranke preuzeo je Tadija Smičiklas, još jedan istaknuti hrvatski intelektualac – nasljednik Račkoga u Akademiji i profesor povijesti na Zagrebačkom sveučilištu. Koncem devedesetih godina u stranci je utjecaj preuzela ideja Marijana Derenčina o reformi hrvatske opozicije. Budući da razvoj međunarodnih odnosa nije nagovještavao korjenite promjene u strukturama austro-ugarske države, Derenčin je zagovarao promicanje hrvatskih interesa unutar dualističkog ustrojstva države.⁷ Na temelju »izgradnje nagodbe«, to jest maksimalnog iskorištavanja odredaba Nagodbe u korist političkog i ekonomskog razvoja Banovine Hrvatske, trebale su se okupiti hrvatska oporba i nezavisna inteligencija. Njezina osnovna tendencija bila bi uređivanje državnopravnih odnosa prema Ugarskoj. U unutarnjoj politici Derenčin je zagovarao koncepciju »jedinstva naroda hrvatskoga i srpskoga imena« kao razboritog rješenja koje doprinosi konsolidaciji Hrvatske i afirmaciji »narodnosnog načela«. Time je nastupilo doba obnavljanja veza između hrvatskih i srpskih političara, čemu se priklonio i dio pravaša.⁸

Obzoraški partner u izornoj koaliciji bio je također pred dilemama. Domovinaši nisu imali jakog vodu. Odluke je donosio klub stranke u kojemu nije bilo pojedinačnog isticanja. Među najpoznatija imena stranke spadali su u vrijeme izbora Grga Tuškan, Ivan Banjavčić, Ivan Ružić, Fran Potočnjak, Ivan Brlić, Bogoslav Mažuranić, barun Đuro Rukavina, Stevo Kutuzović, te sve-

⁷ Branimir Gršković, »Osnivanje neodvisne narodne stranke i *Obzor*«, u: *Obzor spomen-knjiga 1860–1935*, Zagreb, 1935., 242.

⁸ Mirjana Gross, u: *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb, 1968., str. 156.

ćenici Juraj Žerjavić, Vjekoslav Hegedić i Franjo Racinger. Domovinaši su bili u početku brojniji od supatničke *Čiste stranke prava*, bolje geografski zastupljeniji, a i u organizacijskom smislu imali su prednost, jer su nakon raskola naslijedili naziv *Stranke prava*, te već postojeće organizacijske strukture od većine pokrajinskih odbora do novina. U pogledu socijalne strukture sve su više odgovarali interesima srednjeg i višeg građanstva, koje je istodobno bilo povezano s obzorašima.⁹ Na još jednom pitanju domovinaši su krenuli novim putem. Koaliranje s *obzorašima* bilo je usmjereno prije svega protiv mađarskih pretenzija na jugu Monarhije. Zbog toga su domovinaši polako počeli tražiti još jednog suradnika – srpske političare spremne na lojalnost Hrvatskoj, a ne Khuenu i Mađarima. Tako su domovinaši priznali srpsku narodnost u Hrvatskoj i tako prekinuli s pravaškom tradicijom negacije Srba u nacionalnom smislu. S time je započeo novi krug preispitivanja sadržaja hrvatskog državnog prava i hrvatsko-srpskih odnosa.

U redovima oporbe bila je i *Čista stranka prava* (ČSP), koja je osnovana potkraj 1895. godine. Ona nije u tadašnjem odnosu stranaka zauzimala istaknuto mjesto. Nakon raskola, ČSP je bio u povojima. Glavna njegova uzdanica bio je Ante Starčević. Premda je Starčevićeva bolest uoči raskola ušla u posljednji stadij, njegova potpora pokretanju nove pravaške stranke bila je neobično važna. Starčevićovo ime osiguralo je popularnost među širokim slojevima naroda, ali i utjecalo na držanje pravaša izvan Banske Hrvatske. Pravaški prvaci Dalmacije i Istre nisu se u početku raskola htjeli odazvati pozivu koji bi tražio kritiku »oca domovine«, premda su više simpatizirali domovinašku liniju. I izborni proglas ČSP-a iz 1897. pozivao se na ime i program Ante Starčevića. No, stranački prvaci morali su i sami priznati da se ne nadaju izbornom uspjehu, jer je stranka bila u prvoj fazi razvoja.

Trojica vodećih ljudi ČSP-a bili su za raskola saborski zastupnici: Josip Frank, Mile Starčević i Eugen Kumičić. Među njima je središnje mjesto zauzimaao J. Frank. U Hrvatski je sabor ušao još 1884. kao samostalni kandidat u popovačkom kotaru. Nakon reforme izbornog zakonodavstva u režiji bana Khuena (1888.) i Frankovog ulaska u Stranku prava (1890.) taj se kotar utjelovio u novooblikovani kotar Križ. U njemu je Frank zadržao svoju prevlast u kontinuitetu sve do svoje smrti (1911.). Mile Starčević ušao je u Sabor 1892. nakon pobjede u zelinskom kotaru. I on je u njemu bez prestanka pobjeđivao do smrti (1917.). Za razliku od prve dvojice, poznati književnik Eugen Kumičić izlazio je na birališta u raznim hrvatskim kotarevima i to s promjenjivim uspjehom. Kumičić je pobijedio u brodom kotaru (1893.), ali tada kao kandidat kojega su podržale sve oporbene stranke, što je bilo moguće jer je godinu dana ranije krenula akcija za slogu hrvatske oporbe. Za vrijeme djelovanja ČSP-a uspio je još samo jednom proći na izborima, i to 1903. na naknadnim izborima u zlatarskom kotaru. Samostalni nastup ČSP-a na izborima 1897. Udružena je opozicija dočekala negodovanjem, smatrajući da se time razdvajaju glasovi oporbe, čime se neizravno potpomaže Khuenov sustav.

Još je jedna stranka privlačila pozornost političke javnosti tijekom izborne godine. *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije* nije imala, zbog druš-

⁹ O tome vidi: Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., str. 314.

tvene strukture stanovništva, snagu poput istoimenih stranaka u zapadnoj Europi, no njezina je ideologija bila trn u oku Khuenovom režimu. Unatoč malom broju radništva u cjelokupnoj populaciji, ipak je došlo u veljači i ožujku 1897. do oštrih reakcija vlasti prema socijaldemokratima. Tvrdi da je riječ o opasnom socijalističkom pokretu, policija je uhitila mnogo njihovih članova i simpatizera širom istočnog dijela Banske Hrvatske.

Očito da je bijedan položaj seljaka bio vrelo nemira. Na njihovo komešanje velik su utjecaj u Srijemu imala i događanja u susjednoj Ugarskoj, gdje je novoosnovana *Pučka stranka* pod uplivom svećenstva započela borbu protiv mađarske liberalne vlade. Socijaldemokratski vođa u Hrvatskoj, Vitomir Korać, zapisao je: »Vali ove agitacije razlili su se preko Drave i Dunava. Mnogobrojne seljačke mase iz Srijema i Slavonije išle su preko ovih rijeka po zborovima. Pa kada se kod kuće pojavila socijalistička agitacija sve se to po selima pomiješalo u jednu ideologiju, kojoj su sami seljaci davali oblik i sadržaj. Nastalo je tako jedno vršenje, kojem je Gl. odbor socijalista i – nehotice – došao na čelo«. ¹⁰ Akcija protiv socijaldemokrata imala je svoj predložak u djelovanju ugarske vlade protiv radništva, koja je rezultirala brojnim ubojstvima. ¹¹ Socijalne prilike u Slavoniji i Srijemu bile su nepovoljne, čemu su svakako pridonijele i odredbe zemaljske vlade. Znatan broj žitelja suprotstavio se odredbama koje su nalagale komasaciju zemljišta, smatrajući da zamjenom posjeda gube već uređena zemljišta u korist zapuštenih parcela pojedinih veleposjednika. Ogorčenje uglavnom seljačkog stanovništva poprimilo je šire razmjere. Potkraj veljače 1897. vlasti su započele s prvim uhićenjima »socijalističkih buntovnika«. Pod tim pojmom podrazumijevala se agitacija u korist povećanja nadnica, za slobodno pečenje rakije i sadenje duhana bez plaćanja bilo kakvih pristojbi. Za vlast su spomenuti zahtjevi bili dostatni da cijelu pojavu u Slavoniji i Srijemu nazovu socijalističkim pokretom. Glavni povod za oštrinu naspram socijaldemokrata bilo je raspačavanje socijaldemokratskog glasila »Sloboda« i raznih brošura, te sazivanje neprijavljenih skupština. K tomu, policija je uhitila strance na tlu Banske Hrvatske koji su propagirali socijaldemokratske ideje. ¹² Veći dio vladine akcije odnosio se na sprečavanje socijaldemokratskog utjecaja među seljaštvom, a manji na suzbijanje među radnicima po gradovima. Represivni postupci Khuenovog aparata doveli su do zaustavljanja rada Socijaldemokratske stranke. ¹³

Istodobno s gušenjem socijaldemokratske stranke u nekim je mjestima došlo do spontanih pobuna protiv lokalnih organa vlasti. Seljaci su tako u Kloču, kotar Ivanić, zahtijevali smjenu općinskog načelnika koji je zloupotrebijavao svoju funkciju. ¹⁴ Protest se pretvorio u bunt jer je uprava potpuno ignori-

¹⁰ Vitomir Korać, *Povjest Radničkog Pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 1., Zagreb, 1929., 132.

¹¹ Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815–1918*, London, 1993., 211.

¹² O uhićenju Eduarda Hubera iz Budimpešte i Karla Pacala iz češkog Töplica vidi: HDA, UOZV, 42.828, 42.484, 42.829.

¹³ Vidi više kod: Mirjana Gross, »Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890–1902«, *Historijski zbornik*, Zagreb, 1956.

¹⁴ HDA OUZV, 17.610 i 18.997.

rala interese seljaka. Bez ikakvog utjecaja političkih stranaka pučanstvo je nakanilo pokazati svoju samosvijest. Nemiri su bili protkani i nacionalnim osjećajima, jer su svi sudionici nosili kao znak raspoznavanja trobojne vrpce.

Iz arhivskog gradiva uočava se da je vladajuća *Narodna stranka* među protivnike na izborima 1897. svrstala i srpsku *Radikalnu stranku*, koja je nastupala u istočnim dijelovima Banske Hrvatske. Radikali su u to doba bez uspjeha sudjelovali i na izborima za Ugarski sabor od 1887. godine.¹⁵ Ta je stranka s izraženom ideologijom svesrpskog nacionalizma nominirala malo kandidata. Đorđe Krasojević u mitrovačkom kotaru nije uspio pobijediti kandidata Narodne stranke, a Nikola Gjurgjević doživio je istu sudbinu u Slatini. Vlasti su držanje radikala okarakterizirale manevrom i »jednim od onih agitatorskih sredstava kojimi se radikali služe, kako bi svakom prilikom i zgodom njihova imena u javnost izneli i tendenciosnim izopačenjem stvari čitajuću publiku zavesti nastojali«. ¹⁶ Time se istaknulo da radikali nemaju dovoljno pristaša za izbornu utakmicu, pa stoga pokušavaju kritikom vlasti pokriti svoje slabosti.

Uz srpske radikale nastupila je na izborima i *Srpska samostalna stranka*. Za razliku od radikala, koji su bili koncentrirani na području današnje Vojvodine, ona je bila zastupljenija među Srbima u unutarnjim dijelovima Banske Hrvatske.¹⁷ Njezini kandidati također nisu izabrani u Hrvatski sabor, što je u odnosu na prethodne izbore bio nazadak jer su 1892. dva 'samostalca' ušla u Sabor. S dolaskom Svetozara Pribičevića u nju ta će stranka doživjeti osjetne promjene. Shvaćajući da prolazi Khuenovo vrijeme, novo vodstvo počelo je tražiti dodirne točke s dijelom hrvatske oporbe u promoviranju ideja građanskog demokratizma. Upravo od izbora 1897. otvaraju se ponovno vrata za hrvatsko-srpsku suradnju.¹⁸ No, u suštini su obje srpske opozicijske stranke izražavale, svaka na svoj način, ideju pansrpskog nacionalizma, koji teži ujedinjavanju svih Srba unutar srpske države.

Kao što je već spomenuto, mnogo je Srba aktivno djelovalo u vladinoj Narodnoj stranci unutar »srpskoga kluba«. Khuen je odobrio jamstva za razvoj Srpske pravoslavne crkve, upotrebu ćirilice pisma i srpske trobojnice, te osigurao veliku zastupljenost srpskih političara u državnim službama i Hrvatskom saboru. Potonji ustupak Khuen je osigurao uvođenjem izborne geometrije (1888.) koja je dopuštala iznadproporcionalni izbor Srba u odnosu na njihov udio u hrvatskom stanovništvu. Tako je stvorena situacija u kojoj su Srbi, manjinski dio hrvatske populacije, poslužili Khuenovoj intenciji pacificiranja Hrvatske. Ono što je hrvatske oporbene političare ogorčavalo bila je potpuna privrženost Srba banu Khuenu, apsolutna ravnodušnost prema idejama o hrvat-

¹⁵ Lazar Rakić, *Radikalna stranka u Vojvodini*, Novi Sad, 1975., str. 283. Pod pojmom Vojvodine ovaj autor podrazumijeva Srijem, Bačku i Banat.

¹⁶ IIDA, UOZV, sv. 1–6, spis 30.417, izvještaj o izborima u kotaru Šimanovci, gdje su svi birači glasovali za kandidata Narodne stranke Stevana Vasina Popovića, osim jednoga koji je izabrao pravoslavnog popa.

¹⁷ Od 1896. premješta se središte Srpske samostalne stranke iz novosadsko-srijemskog kruga u Zagreb. Vidi: Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991., 106.

¹⁸ Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, Zagreb, 1991., str. 73.

skoj naciji i državnom pravu, te na kraju krajeva njihova uloga protuhrvatskog oslonca.¹⁹

Raspisivanje izbora i izborna kampanja

Prva vladina mjera u pripremi izbora bila je provedba revizije stalnih izbornih listina za Sabor. Naputkom zemaljske vlade, to jest njezinog odjela za unutarnje poslove, od 20. prosinca 1896. započelo je sastavljanje izbornih listina za Sabor u 1897. godini. Na listinama su mogli biti svi građani s pravom glasa.²⁰ Postupak točnog pregleda listina s popisom zavičajnika, stanovnika, rođenih, umrlih i osuđenih, te poreznih knjiga, morao je biti dovršen do kraja siječnja. Listinama su pridodani svi građani koji su 1897. navršili 24 godine, koji plaćaju odmjereni porez i novonaseljeni izbornici. Listine birača sastavljala su poglavarstva općinstva u kojima se izbornopravo koristilo. Revizionirani iskazi, uz stalnu izbornu listu izbornika, izložili su se na svačiji uvid osam dana u općinskim uredima. Banska Hrvatska bila je podijeljena na 88 kotareva, od kojih je svaki birao po jednog zastupnika u Sabor. U sastav Sabora ulazili su i virilni članovi, koji nisu bili birani, nego su pozivani na osnovi svojega položaja, časti ili roda. Velika većina njih rijetko je dolazila na saborske sjednice.

Pritužbe na sastavljanje listina dolazile su uglavnom iz redova Udružene opozicije, a odnosile su se na: uskraćivanje uvida u rješenja reklamacijskih odbora, zabranu isticanja pojedinih kandidata, raspuštanje okupljanja oporbe, zabranu govora na otvorenom prostoru, ograničenje boravka u izbornim kotarevima, brisanje izbornika, nekorektno izlaganje izbornih listina, uhićenja. U većini slučajeva prizivne institucije – Stol sedmorice, općinska poglavarstava i kotarske oblasti – nisu prihvaćala pritužbe oporbe. S druge strane, vlasti su nastojale u što većoj mjeri nadzirati agitiranje oporbe. Koristeći sve organe uprave, zemaljska je vlada pratila sva kretanja među izbornicima. Ona se nije susprezala od metoda pritisaka na birače i kandidate, ugrožavajući njihovu egzistenciju.²¹ I čelnici Narodne stranke pomno su pratili predizborna kretanja. Njihov središnji kandidacijski odbor kluba zahtijevao je od vlade da preispita sve prijeporne točke. Na primjer, istaknuli su problem sastavljanja izbornih listina u Zagrebu, gdje su po njihovim navodima oporbene stranke vješto stvarale od malih posjednika izbornike. Tako su uočili da su na pojedinim posjedima bila uknjižena po dva vlasnika »pa se oba uvršćuju negledajući da li oni plaćaju na svakoga otpadajući izravni porez od 15 forinti, dakle ukupno od 30 forinti«, a isto tako čini se i kod »suvlastnikah« (supruga) »da se suprug uvršćuje u izbornu listinu, akoprem neplaća propisani porez.«²²

¹⁹ Nicholas Miller, »Two strategies in Serbian Politics in Croatia and Hungary before the First World War«, *Nationalities Papers*, sv. 23, br. 2, lipanj, 1995., 327.–353.

²⁰ Konkretnije podatke vidi: Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958., str. 487.–492.

²¹ Simptomatičan je spis u kojemu zemaljska vlada smatra uputnim da bosansko-hercegovačka vlada izvrši pritisak na poslovanje jednog trgovca iz Sarajeva koji je ujedno bio i pristaša hrvatske oporbe. Vidi: HDA, PRZV, sv. 6–1, spis 1472.

²² PRZV, kut. 379, spis 3783/1891.

Naredbom bana od 30. travnja raspisani su izbori za Sabor od 19. do 22. svibnja.²³ Prije toga kralj Franjo Josip je zaključio rad Sabora 29. travnjem. Dan, sat i mjesto izbora morali su se objaviti najmanje deset dana unaprijed. Postavljeni predsjednici izbornih odbora bili su zaduženi za održavanje reda i mira, a zapovjednici redarstvenih postaja i oružništva bili su dužni »zađovoljiti bez oklijevanja pozivu predsjednika odbora, kad ih on u svrhu uzdržavanja mira i poretka zatraži za pomoć«.²⁴ Radi nadzora izbora obaviješten je zborni zapovjednik u Zagrebu, odnosno domobransko okružno zapovjedništvo u Zagrebu.

U vezi s datumom održavanja izbora nije bilo većih pritužbi. Jedini prigovor bio je u kotaru Hercegovac. Župan bjelovarske županije Milutin pl. Kukuljević zatražio je od vlade da se izbori u tom kotaru održe dan ranije od predviđenoga datuma, jer su tada u garešničkom kotaru na raznim mjestima pravoslavna crkvena proštenja, zbog čega mnogi izbornici ne bi pristupili glasanju. Vladin aparat sigurno je unaprijed znao raspoloženje birača po pojedinim kotarevima. Na temelju takvih saznanja mogao je predvidjeti svoj opstanak na vlasti. Bilo je malo kotareva u kojima su tradicionalno dominirali pristaše oporbe tako da je za njih bio »irelevantan dan za objavu izbora«. Stoga su kotarevi poput Čabra ili Novoga prepušteni bez borbe oporbi.²⁵ Za ostale prijeporne kotareve pronalazili su se razni načini za održavanje vlasti *Narodne stranke*.

Unutar vladajuće stranke došlo je i do samokritičkih preispitivanja u pogledu izborne kampanje. Pojedini pristaše žalili su se na lošu izbornu organizaciju stranke. Uvidajući sve snažniju agitaciju suparničke Udružene opozicije, vodstvo *Narodne stranke* postavilo je na dnevni red način izborne strategije: predloženi su kandidati koji su živjeli u dotičnim izbornim kotarevima, jer »oporba uvijek ide za 'strancima' tako da vladinovi moraju kandidirati domaćeg čovjeka«, odbačene su kandidature pasivnih zastupnika/članova *Narodne stranke*, pojačani su dodiri s izbornicima. Uza sva ta sredstva, koja se tiču unutarnje organizacije stranke tijekom izbora, za Narodnu je stranku bila neizbježna pomoć bana i vlade, koji su pritiscima mogli kontrolirati presudne glasove državnih službenika.

U pojedinim kotarevima izbio je sukob između kandidata *Narodne stranke* i pojedinih velikaša iz osobnih animoziteta. Posljedica je bilo isticanje nezavisnih kandidatura, zbog čega je zatražena intervencija bana, da stranka ne bi izgubila takve kotareve. Osim toga, određeni broj visokih državnih službenika svojim je ponašanjem izazivao otpor kod činovnika i ostalog građanstva, ali ban nije poduzimao nikakve mjere protiv njih.²⁶

²³ *Narodne novine* od 30. IV. 1897, HDA, UOZV, spis 25.876.

²⁴ Isto.

²⁵ Izvješće župana modruško-riječkog Vladimira Nikolića-Podrinskog naglašava da su izbornici Čabra obojeni oporbenim političkim duhom s time da tamošnji kotarski upravitelj »utire malo po malo terrain za kandidata umjerene konservativne stranke«. Vidi: HDA, PRZV, sv. 1–6a, br. 488.

²⁶ Detaljan opis ponašanja Franje Speveca i velikog župana Milutina Kukuljevića vidi u zapisima bivšeg člana zemaljske vlade: Iso Kršnjavi, *Zapisci*, knj. 1., Zagreb, 1986., 138.

Jedno od temeljnih pitanja tijekom predizborne agitacije bio je status Crkve u društvu. U dobroj mjeri problem uloge Crkve u društvu prenešen je iz Ugarske. Naime, ugarski je parlament slijedom akcije liberalnih krugova i vlade Desidera Bánffyja donio zakone o uvođenju građanskog braka, građanskim maticama i općoj slobodi vjeroispovijesti što je neposredno pogadalo crkvene interese.²⁷ Nedugo zatim ban Khuon je počeo slijediti mađarski primjer nastojeći u Hrvatskoj uvesti nove zakone na uštrb kršćanskih svjetonazora. Katolička crkva u Banskoj Hrvatskoj nije odobrila taj korak. Problem građanskog braka postao je prvoklasno »političko pitanje«, koje se naročito postavljalo u predizbornom agitiranju. Pretežiti dio svećenstva oštro je osudio držanje bana Khuena i *Narodne stranke*, štoviše, živo se uključio u izbornu borbu protiv njih, osuđujući »novu mađarsku vjeru«. Novi Zakon o građanskom braku, koji Crkvu dovodi u bitno drugačiji položaj u društvu, je kler na otvoreno priklanjane Udruženoj opoziciji. Pokazalo se da je utjecaj svećenstva među narodom velik. Pojedini kotarevi u kojima je *Narodna stranka* suvereno vladala postali su tako ugroženi. Na primjer, u slatinskom kotaru doveden je u pitanje izbor dotadašnjeg zastupnika Aladara Jankoviča, jer je u magnatskoj kući glasovao za crkveno-političke zakonske prijedloge ugarske vlade, što ni rimokatolički ni pravoslavni svećenici nisu odobravali.²⁸ Štoviše, u velikom broju ostalih kotareva došlo je do otvorenog sukoba između vlasti i svećenstva.

U nizu izvještaja službeni su predstavnici opisivali držanje svećenika. Još u predizbornom ozračju lokalne su vlasti uočavale njihovu pojačanu političku aktivnost u korist Udružene opozicije. Posebno je naglašena važnost »kaptolskog novca« i župničkih položaja, čime je tumačeno porijeklo financiranja izborne kampanje opozicije.²⁹ U novomarfoskom kotaru tamošnji je kotarski predstojnik naglasio da je »i u ovom kotaru svećenstvo vodilo glavnu riječ, koje je znalo tako fanatizirati pučanstvo, jer mu je govorilo da će mu se vjera uzeti, da su se inače mirni ljudi i to većim dijelom neizbornici počeli groziti izbornikom sa paležom i ubojstvom, ako budu glasovali za kandidata vladine stranke.«³⁰ Dok je khuenovski tisak pisao o »župnicima, kapelanima i fanatiziranim vjernicima koji obmanjuju izbornike«, zemaljska je vlada optužila samu nadbiskupsku kancelariju držeći da je izdala upute svećenicima novomarfoskog kotara o zabrani glasovanja za kandidate Narodne stranke. Nadbiskup J. Posilović odgovorio je da s njegove strane nisu izdane upute svećenicima niti u jednom kotaru, s naglaskom da je nadbiskupov tajnik Dominik Premuž u svoje ime i bez viših ovlaštenja stupio u kontakt s mjesnim župnicima u Novom Marofu zagovarajući izbor Ante Bauera, kandidata Udružene opozicije.³¹ Prema izvještajima s terena bilo je očevidno da je crkveni vrh podržao kandidate Udružene opozicije.

²⁷ Vidi: Jure Krišto, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.–1918.*, Zagreb, 1994., str. 127. i Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve*, VI/2, Zagreb, 1981., str. 51.–52.

²⁸ HDA, PRZV, br. 63–896. Izvješće virovitičkog podžupana Levina pl. Chavraka od 26. listopada 1896.

²⁹ Isto.

³⁰ HDA, UOZV, 30.409.

³¹ Nadbiskupski arhiv Zagreb, Prezidijal Posilović, 27/1897 – odgovor na pitanje o slobodi izbora u novomarfoskom kotaru.

U prilog toj tezi ide i pismo obzoraškog političara Milana Amruša biskupu Strossmayeru, u kojemu se potvrđuje da je biskup Posilović »kod zadnjih izbora podupro što je više mogo hrvatske stranke«.³²

I dok je u Novom Marofu ipak zbog karaktera izbornog zakonika i pritiska vlasti pobijedio predstavnik Narodne stranke, bilo je slučajeva da su neki »mađaroni« upravo zbog svećeničkog držanja morali prepustiti sudjelovanje u vlasti. Tako je razlog za pobjedu oporbenjaka u draganićkom kotaru pronađen u djelovanju »skroz opozicionalnog svećenstva, koje svakom sgodom pučanstvu, ženam i djeci još više nego i izbornikom predočavalo, da je u pogibelji vjera i narodnost«.³³ Napose je istaknuta uloga žena, koje snažno »djeluju na svoje muževe« pod dojmom svećeničkih propovijedi. U takvim okolnostima lokalni je predstojnik izvjestio bana da nije bilo moguće pridobiti ni na koji način pučanstvo na stranu vladajuće stranke jer su ljudi bili odani svojim duhovnim pastirima, a s činovnicima nisu htjeli ni razgovarati. U njihovoj svijesti bilo je očevidno da vjenčanje »pod vrbom« ne doprinosi moralnim vrijednostima hrvatskoga društva.

O sukobu vlasti i većeg dijela svećenstva govore i podaci da je među uhićenima zbog nelegalnog agitiranja bilo i svećenika. U selu Semeljcima bio je tako uhićen i predan kotarskom sudu u Đakovu, tada još kapelan, Svetozar Rittig.³⁴ No, u odnosu svećenstva prema stranačkim pitanjima ne valja generalizirati. Događali su se i suprotni slučajevi, koji samo potvrđuju pravilo da su pristaše »mađarona« bili potpuno nepopularni neovisno iz kojih slojeva naroda potječu. Svećenici koji su podržavali službeni aparat i vladajuće »mađarone«, a ti su bili u manjini, također su bili suočeni s neprijaznošću mještana. U Boviću, kotar Glina, izbili su nemiri poslije izbora, što je bilo u posrednoj vezi s pobjedom oporbenog kandidata Josipa Pasarića u susjednom kotaru Pisarovini. Iz sela koja su bila na Kupi u pisarovačkom kotaru širilo se uvjerenje da su se susjedi »prodali mađaronima«, koji su navijestili veće poreze. Na to je reagirala veća skupina seljaka verbalnim napadima i razbijanjem prozora »mađaronima«, među kojima su se našli mjesni župnik, općinski bilježnik, učiteljica i općinski stražar.³⁵

Izborni rezultati pokazuju da su u Sabor izabrana dva katolička svećenika iz redova Narodne stranke, odnosno petorica s liste Udružene opozicije – od toga dvojica obzoraša i trojica domovinaša. K tome, pet je pravoslavnih svećenika pobijedilo na listama vladine stranke. Kada je na ponovljenim izborima u prosincu 1897. kanonik Ignjat Martinec pobijedio u ime Narodne stranke domovinaškog kandidata, isto tako svećenika, Franju Rancingera, khucnovski je tisak slavodobitno istaknuo »koliko se drži do podvala o građanskom braku među trijeznim i naobraženim svećenstvom«.³⁶

³² Arhiv HAZU, Ostavština Strossmayer, Pismo Milana (Emila) Amruša od 23. IX. 1897.

³³ HDA, UOZV, 32.335.

³⁴ HDA, UOZV, 30.735.

³⁵ HDA, UOZV, 34.075.

³⁶ *Narodne novine*, br. 276 (2. XII. 1897.)

Izborna nasilje

Tijekom izbora zabilježeno je u raznim kotarevima i nasilje. Uzroci represije u hrvatskom društvu na prijelazu stoljeća proizlazili su iz autokratskog sustava uprave. Nizom zakona i mjera ograničavane su političke slobode hrvatskih građana, što je prouzrokovalo povišenu netrpeljivost. Shvaćajući da ne uživa potporu širih slojeva, upravni je aparat bio prinuđen na strogo nadziranje političkih kretanja u pojedinim kotarevima. Prema odredbama zakona o izbornome redu, predsjednici izbornih odbora imali su pravo i dužnost na održavanje reda i mira, a zapovjednici oružane sile bili su dužni odazvati se bez oklijevanja pozivu predsjednika odbora kada ih on u svrhu održavanja mira i poretka pozove.³⁷ Posljedica je bila da su na temelju poziva nadležnih organa u određenim mjestima zatraženi izvanredni dolasci redarstvenika ili vojske, a njihova je pojava samo potvrđivala Khuenovu politiku »zobi i biča«. Oružnici su više služili za ometanje dolaska nepoćudnih birača na biralište nego što su održavali red i mir. Kada je došlo do otpora takvome ponašanju, nije bilo neobično da ban dopusti nasilni obračun s izbornicima i ostalim neposlušnim građanstvom.³⁸

Jedno od najuzavreljih područja bila je Stubica. Već desetak dana prije izbora kotarski upravitelj u Donjoj Stubici pozvao je brachium, tj. oružanu silu radi izbjegavanja većih izgređa u tom kotaru. Izvješća pokazuju da su se lokalne vlasti bojale pristaša Udružene opozicije, i to više zbog poraza na biralištima nego iz straha od nasilja.³⁹ Vlast je uhitila dvadesetoricu ljudi pod sumnjom zastrašivanja izbornika Narodne stranke. Svi uhićeni žalili su se banu jer su bili nepropisno oglobljeni. Naime, odmah poslije uhićenja morali su platiti kazne radi isplate troškova brachiuma. Za glavnog kolovođu nemira optuženi su lokalni krčmar Josip Delenc i njegov politički mentor župnik Juraj Žerjavić, poznati domovinaš iz Stubice.⁴⁰

Zbog zabilježenog zaplašivanja izbornika koji su jamačno glasovali za Narodnu stranku manje ili veće postrojbe vojnika poslana su u Buću (velikogorički kotar), Dalj, Đakovo, Vuku, Šid, Vukovar, Nuštar, Vinkovce, Brod na Šavi, Garčin, Fužine, Delnice, Selce, Novi, Petrinju, Sisak, Severin, Krapinu, Županju, Staro Petrovo Selo... Vojska je poslana u ta mjesta prema odredbama vlade i domobranskih zapovjedništva. Na odredišta je stizala željeznicom ili pješice.

³⁷ HDA, UOZV, 25.786.

³⁸ Poblježe vidi: L. v. Südland (Ivo Pilar), *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin, 1990., str. 248.–49.

³⁹ Kotarski upravitelj Stjepan Reischl u svom obraćanju vladi spominje »nasilne agitatore« i »nahuckanu svjetinu« koja neprestano prijeti miru i poretku. No, on piše da su svi njegovi postupci u interesu »konačnog uspjeha«, dakako uspjeha Narodne stranke i njezinog režima, kojega u Stubici ugrožava oporba. HDA, UOZV, 27.967.

⁴⁰ J. Delenc uopće nije imao pravo glasovanja. U izvješću kotarskog upravitelja ističe se da je Delenc u svojoj političkoj nekorektnosti držao »otvoreni račun za izbornike i korteše, napijao ih, upućivao ih i održavao sastanke«. Uz to, optužen je zbog preprečivanja ulaza u dućane trgovca Fischera u Gornjoj Stubici i trgovca Luksa u Mariji Bistrici, koji su najvjerojatnije bili izbornici Narodne stranke. Vidi: HDA, UOZV, 32.583.

Velika strepnja nadvila se na delnički kotar. Prema izvješćima tamošnjih službenika, izgredi su bili vrlo vjerojatni iz više razloga. Za Fužine je istaknuto da se tamo prigodom svakih saborskih izbora događaju oveći nemiri, a u slučaju Delnica ukazano je da se istoga dana kada i izbori održava i razredba konja, »pak će silesija svieta grnuti, te je velika pogibelj, da će i taj dan izbornici međusobno napadati se i javni red i mir poremetiti.«⁴¹ Uz to, spomenuta je i razmahana politička agitacija oporbenih strana, i Udružene opozicije i CSP-a. Među njima prednjačili su domovinaški pristalice koji se služe »nedozvoljenim sredstvima, navlastito pako zastrašivanjem, prietnjama, grožnjama tako, da se izbornici nemogu svojim pravom glasa slobodno i po svom uvjerenju poslužiti.«⁴² Zbog takve ocjene stanja u Delnice je iz Rijeke došlo 150 vojnika i sedam časnika iz sastava 96. pješačke pukovnije. Za razliku od ostalih kotareva, vojnici su slani i u okolna naselja, također radi nadzora ponašanja pučanstva.

Najteži incident dogodio se u Bošnjacima, gdje je poginulo osam osoba, uz desetine ranjenih civila i vojnika. Prema prvim službenim izvješćima, lokalno je seljaštvo na dan izbora izašlo na ulice u velikom broju – do 1000 ljudi – pozdravljajući dolazak oporbenog kandidata Đure Kovačevića na biralište. Pokušaji oružništva da prokrće ulice upravo u trenucima kada je stigao Kovačević nisu uspjeli jer se narod »nehtjedoše razići, stadoše na oružništvo i vojničtvo pucati, kamenjem, ciglam i sjekiram nabacivati se.«⁴³ U tim trenucima satnija vojnika otvorila je vatru, ubivši osmoricu žitelja. I pojedini vojnici zadobili su ozljede. Demonstranti su sami izvukli svoje leševe i ranjenike. Prema iskazima vojnog zapovjedništva, seljaci su bili »uzrujanji« i »spremni na osvetu«. Za izgred su vlasti optužile Đuru Kovačevića, lokalnog župnika i cijelu oporbu, koja je »nahuškala pučanstvo da se suprotstavi oružništvu«. Nakon krvavog obračuna uslijedila je sveobuhvatna premetačina, koja je rezultirala oduzimanjem lovačkih pušaka nekim seljacima. Uhićeni su i seljaci za koje se sumnjalo da su pucali na vojnike.⁴⁴ Kada se pučanstvo primirilo vojska je napustila Bošnjake i vratila se u svoje vojarne.

Ubojstvo je zabilježeno i u Novom Selu (petrinjski kotar). Tamo je redarstvena ophodnja ubila jednog seljaka. Do sukoba između ophodnje i mještana došlo je i u Severinu, općina Bosiljevo. Rezultat su bile teško ozlijeđene dvije žene.⁴⁵

Izborni rezultati i reakcije

U prethodnom sazivu Hrvatskog sabora (1892.–1897.) bilo je 79 zastupnika iz redova khuenovske Narodne stranke i devetorica iz oporbenog kruga.⁴⁶

⁴¹ HDA, UOZV, 28.715.

⁴² HDA, UOZV, 29.020.

⁴³ HDA, UOZV, 29.821. Brzobjavak oružničkog nadporučnika dne 22. svibnja 1897.

⁴⁴ HDA, UOZV.

⁴⁵ HDA, UOZV, 29.240 i 29.606.

⁴⁶ Od 79 pobjednika iz Narodne stranke bilo je 53 Hrvata, odnosno 26 Srba, dok su oporbenjaci redom bili Hrvati, osim jednoga Srbina, koji je prošao uz potporu bana Khuena. Vidi: Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb, 1953., str. 113.

Apsolutnu većinu na izborima 1897. osvojila je ponovno *Narodna stranka*, ali ovaj put ne potpuno uvjerljivo. Vrlo dobre rezultate u odnosu na prijašnje izbore ostvarila je oporba s osvojenih 31 mandata. Izborni uspjeh oporbe bio je znak uspostave kakve-takve ravnoteže između Khuenove snage i njegovih oponentata. Ti su rezultati bili tim značajniji jer je oporba, uključujući i Udruženu opoziciju i Čistu stranku prava, izašla s kandidaturama u 55 kotareva: UO u 39 kotareva, a Čista stranka prava u 16. U prvom poslijeizbornom trenutku tisak Udružene opozicije emfatički je pisao o sjajnom uspjehu. Štoviše, prognoziraio je dugoročni uspon, koji se temeljio na preokretu u političkim odnosima. Naime, upravo su domovinaši najavili namjeru da se na stranu oporbe pridobiju članovi »srpskoga kluba« čime bi Narodna stranka izgubila većinu u Saboru.⁴⁷ Tako je jedno krilo pravaštva otvorilo vrata priznavanju srpskoga naroda u Hrvatskoj. Cilj je bilo razdvajanje Srba od »vladinovaca« radi razbijanja Khuenove politike huškanja hrvatskih Srba protiv Hrvata.

Sve te najave i uspjeh Udružene opozicije naveli su ubrzo pristalice *Narodne stranke* da zadrže na bilo koji način što je više moguće kotara u svojim rukama. Uoči izbora raznim su načinima nastojali osujetiti izbore oporbenih protukandidata. Tako su na primjer pojedinci zatražili pomoć od kotarskih upravitelja ili župana da ih potpomognu u njihovim akcijama.⁴⁸ Još je veći pritisak uslijedio nakon objave izbornih rezultata.

Pojedini izbori bili su poništeni, i to redom oni u kojima su pobijedili protuvladini kandidati, mahom članovi Udružene opozicije. U koprivničkom kotaru prvotno je izabran domovinaš Ivan Ružić sa 256 glasova od predanih 472, dok je ostalih 216 dobio vladin kandidat Ljudevit Švarc.⁴⁹ Odmah nakon izbora pristalice poraženoga uložile su priziv poglavarstvu županijske oblasti u Bjelovaru i izvojevale poništenje izbora. Poraženi kandidat *Narodne stranke* Dinko barun Hellenbach uložio je prosvjed u stubičkom kotaru, gdje je pobijedio Gjuro pl. Bedeković, kandidat Udružene opozicije. Prema njemu, mnogi su izbornici »silom i terorizmom prepriječeni bili da dodju na biralište«.⁵⁰ Pritužba je spominjala pucanje iz pušaka na stanove provladinih izbornika i teror »fanatiziranih« seljaka, a u njoj su za glavnog poticatelja nasilja prozvani pobjednički kandidat i kotarsko svećenstvo.

Pristaše *Narodne stranke* zatražili su i poništenje izbora u ludbreškom kotaru. Tamo je pobijedio Pavao barun Rauch, budući hrvatski ban, koji je na tim izborima nastupio kao samostalni kandidat, jer je već prije napustio *Narodnu stranku* zbog sukoba s banom Khuenom. Razlog za poništenje istaknut je u priloženim pismenim prijetnjama izbornicima Narodne stranke, a spomenuti su i napadi na njihovu imovinu: paleži, razbijanje prozora, mazanje kuća balegom i uništavanje voćaka. Uz to, naglašen je i primjer lokalnog župnika u Đelekovcu, koji se »grozio s propovjednice da će ako budu glasovali za narodnu

⁴⁷ *Hrvatska domovina*, br. 118, 24. V. 1897.

⁴⁸ O tome govori molba pojedinaca iz Brloga, koji traže od ličko-krbavskog župana Bude Budisavljevića da im pomogne suzbiti izbor oporbenog kandidata. HDA, UOZV, 27.641.

⁴⁹ HDA, UOZV, 30.997, 69.956 i 70.699.

⁵⁰ HDA, UOZV, 30.405.

stranku uvesti se kod nas takovi zakoni da se budu onda venčali ne u crkvi već pod vrbom i plotom kao cigani«. ⁵¹ No, Rauchov izbor nije poništen.

Sveukupno, dominirajuća *Narodna stranka* zatražila je u Saboru poništenje izbornih rezultata u sljedećim kotarevima: Vrbovsko, Pisarovina, Donja Stubica, Koprivnica, Novigrad, Đakovo i Brod. Zbog nemira izbori uopće nisu održani u kotarevima Bošnjaci i Sv. Ivan Žabno. Sabor je na svojoj sjednici 23. kolovoza 1897. proglasio izbore u spomenutim kotarevima nevažećima. Dakako, tu su odluku preglasavanjem donijeli članovi većinske Narodne stranke. Jedino u Đakovu nisu poništeni izborni rezultati. Ponovni izbori raspisani su za 1. prosinca, kada su postignuti drugačiji rezultati. Uz već spomenutu Koprivnicu, kandidati Narodne stranke pobijedili su u Bošnjacima (sveučilišni profesor Josip Šilović), u Vrbovskom (kanonik Ignjat Martinec) i u Brodu (advokat Pero Gavrančić), dok su kandidati UO uspjeli ponoviti uspjehe u Žabnom, Novigradu i Donjoj Stubici. Time se broj oporbenih zastupnika smanjio na 26 sabornika, odnosno povećao broj ionako većinske stranke na 61 zastupnika.

Udružena opozicija brzo je djelovala netom poslije izbora. Izabrala je Odbor narodnih zastupnika koalicije, koji je počeo skupljati podatke i dokaznu građu o postupcima oblasti i njihovih organa prije i poslije izbora, kao i na samom biralištu. Cilj ankete bio je pokazati koliko su objektivne optužbe vlade da je opozicija namjerno i svjesno remetila mirni tijek izbora. Odbor je sastavio ovih 14 pitanja: ⁵²

- »1. Koliko je osoba u Vašem izboru kotaru prije, a koliko poslije izbora neprizvano osuđeno od kotarske oblasti i zatvoreno na temelju takozvanoga »Frügelpatenta«?
2. Koliko je osoba u Vašem izbornom kotaru zatvoreno prije, a koliko poslije izbora na temelju prijave zbog čina, kažnjiva po kaznenom zakonu, naročito: paleža, umorstva, zlobnoga oštećenja tuđega vlasništva, javnoga nasilja, proti poglavarstvenim osobama, uz kratak nacrt događaja, kao što i imena i prebivališta dotočnika.
3. Da li je kandidatu opozicije u Vašem kotaru bilo slobodno obćiti s izbornicima, ako jest, pod kojim uslovima?
4. Da li su se u Vašem kotaru prije ili poslije izbora provadjale ovrhe radi raznih daća i globa proti oporbenim izbornicima?
5. Da li je na biralištu Vašega kotara bio rekviriran vojnički brachium?
6. Da li je pristup na biralište bio dozvoljen svim izbornicima?
7. Niesu li možda opozicionalni pristaši silom sprečavali vladinim izbornicima pristup na biralište?
8. Je li u Vašem kotaru bilo slučajno paleža, zlobna oštećenja tuđega vlasništva i t.d. s kojima se tvrdi da su potekli od pristaša opozicije, nu nezna im se za činitelja?
9. Da li su u Vašem kotaru občinska poglavarstva pozivala izbornike službenim pozivnicama na izborne dogovore i gostbe, i koja su to poglavarstva?

⁵¹ HDA, UOZV, 30.410.

⁵² HDA, PRZV, 2746.

10. Da li je u Vašem kotaru za izborne agitacije došlo do sukoba pučanstva s redarstvenom stražom, oružnicima ili vojskom?
11. Da li su organi oblasti (obćinskih, kotarskih, županijskih) strahovali pojedine izbornike i prietili im se ovrhom bilo i radi u istinu dužnih daća, ako nebudu glasovali za vladinog kandidata, i da li su ovake ovrhe provedene, uz navod imena činovnika i ovršenika?
12. Važniji događaji na biralištu, naročito postupanje predsjednika izbornoga povjerenstva, velikoga župana ili podžupana, ako su intervenirali kod izbora?
13. Da li se izbor obavio na temelju listine popunjene samovlastno poslije redovitoga zaključka iste?
14. Važnije riešitbe stola sedmorice uslied podnešenih reklamacija, ako je ikako moguće uz priklop prepisa riešitaba; postupak oblasti s reklamacijama, da li i koje su službene osobe reklamacije podnosile?«

Odbor je priznao da je opozicija »možda u istinu prekoračila granice dozvoljene agitacije«, no riječ je o sporadičnim pojavama prouzročenima agresivnošću oblasnih organa. U krnjem saboru prvaci Ujedinjene opozicije tražili su imenovanje odgovornih za izborna nasilja i pokretanje parlamentarne istrage. Saborski zastupnici Marijan Derenčin, Šime Mazzura, Aleksandar Bresztyenszky, Ivan Ružić, Fran Potočnjak, Milan Amruš i Stevo Kutuzović optužili su bana, vladu i pristaše Narodne stranke za prolivenu krv i totalno nepoštivanje ustavnosti.⁵³ Njihovi govori secirali su vladajući sustav stavljajući do znanja kako je khuenovština »izvor zla« u Hrvatskoj.

S druge strane, pristaše *Narodne stranke* svu su odgovornost za nasilja prebacili na oporbu, ističući pritom različite opservacije. Za Nikolu Tomašića Udružena je opozicija »sačinjena od međusobno protivnimi elementi s nakanom rušenja današnjeg sistema« pa joj nasilje odgovara iz političkih ciljeva, Gjuro Gjurković je vidio u izbornim događanjima negativnu ulogu »rulje«, dok je izvjestitelj verifikacijskog odbora Šandor Egersdorfer rašlanio izbornu agitaciju, ustvrdivši da je cilj oporbe bilo »fanatiziranje masa«, a sredstva za postizavanje cilja »vjerska pitanja«, pa i antisemitizam.⁵⁴ Prvak Čiste stranke prava Josip Frank, čija je stranka bila u oporbi, ali ne i u sastavu Udružene opozicije, podržao je provedbu istrage, a time i prijedlog oporbe. Frankovo razmišljanje polazilo je od činjenice da je nasilje uzelo sve više maha i da sudski procesi nisu dali rezultate. Zadržavajući zasebno stajalište, odbacio je apriorne optužbe protiv vlade, a uputio je kritiku oporbi da su njezini zahtjevi neizvedivi jer nisu u skladu sa zakonom.⁵⁵ No, u tadašnjim okolnostima vođa »maljušne frakcije« još nije imao veću ulogu.

Ponavljanje izbora bilo je znatno optercćenje za oporbu. O položaju Udružene opozicije najuvjerljivije piše Tadija Smičiklas: »Velike i strašne priprave čine se za ove naknadne izbore. Najviše se radi proti dru. Vrbaniću. Vlada se sprema i velikimi novcem i velikom silom. Mi činimo ovdje koliko možemo, jer

⁵³ Vidi *Stenografičke zapisnike sabora*, sv. I, dio I., Zagreb, 1897.

⁵⁴ Isto, 52. i 55.

⁵⁵ Isto, 62.

pojedini naši prijatelji ne mogu toliko smoći, da za nekoliko mjeseci po dva puta troše za izbore. I na Vašu milostivu (biskup Strossmayer, op. S. M.) pomoć računamo da ćete nam dati za organizaciju 500 forinti a za ove naknadne izbore 500 forinti. Ne zamjerite, ali žrtve za neke naše takove su, da bi oni morali odustati od kandidature, ako im ne pomognemo. Izbori moraju biti za mjesec dana, a dotle treba raditi i trošiti.⁵⁶ Naknadni izbori u prosincu potvrdili su »mađaronsku« prevlast, pokazujući da je vlast znala iskoristiti vrijeme za preokret. U Koprivnici je na ponovljenim izborima prevagu odnio »mađaron« Lj. Švarc. Poraženi je oporbenjak Ružić zatražio pregled rezultata, što nije bilo uvaženo. U Vrbovcu je umjesto župnika Franje Racingera, koji je pobijedio u svibnju, izabran kanonik senjske biskupije Ignjat Martinec. Oporbeni kandidat Ivan Zahar pobijedio je u Sv. Ivanu Žabnu predstavnika *Narodne stranke* župnika Mirka Ivanića.⁵⁷

Nakon izbora ban Khuen nastavio je provoditi svoju apsolutističku politiku. U svojoj prvoj poslijebirbornoj izjavi dao je do znanja da uočava aktivnosti oporbe, smatrajući da ona ipak ne može biti plodna, jer se »ne dađu izmiriti političke opreke između Starčevićanaca i Strossmayerovaca.«⁵⁸ Igranje na kartu nejedinstva oporbe ostalo je važnim adutom banove politike. Ponovljeni izbori u pojedinim kotarevima u svakom su slučaju stimulirali povoljnu klimu jedino za izbor kandidata režimske *Narodne stranke* i produžavanja njihove autokratske vladavine. Ipak, izbori su barem djelomično nagrizli »khuenovštinu«. Brojna šikaniranja nagovijestila su val budućih narodnih pobuna. Kakvo je bilo mišljenje u javnosti, dojmljivo govori navod iz pjesme S. S. Kranjčevića »Stari oporbenjak«, koji predstavlja reakciju na izborne rezultate⁵⁹:

*Tek podveče vako, pošta kad donese
Iz Zagreba bijela novine za Valu,
Razmota ih starac... ruka mu se trese
O »gospodskom« nešto sve gundā »skandalu!«
»Batina im treba« – sve se nešto srdi
Svoj čitajući žurnal, i oglase pače;
I ustaje trudno jakobinac tvrdi,
Unuka si čuje gdje za djedom plače...*

⁵⁶ Arhiv HAZU, Pismo T. Smičiklase biskupu Strossmayeru od 17. IX. 1897.

⁵⁷ Lokalna vlast izvijestila je o tamošnjim izborima: »...posljeb izbora dogodiše se ružni izgredi u mjestu Gradec, Vrbovac i Celine gdje je po opozicionalnih kortoših fanatizirana svjetina napdala sa birališta vraćajuće izbornike narodne stranke a nekoje i tvorno zlostavila. Organi javne oblasti uzpostaviše još istog dana javni mir i red, koji od onda nije više narušen. Izvidi vode se najvećom energijom, te je opravdana nada, da će ruka pravde stići koli neposredne krivce, kao i intelektualne začetnike onih gungulah. O tih događajih, kao i o sredstvih, kojim se je služila koalirana opozicija a imenito katoličko svećenstvo, prije izbora, da osigura pobjedu svojem kandidatu, podnešeno je izcrpno izvješće predsjedništvu kralj. županijske oblasti u Belovaru«. HDA, UOZV, 69.957.

⁵⁸ *Narodne novine*, br. 121 (28. V. 1897.)

⁵⁹ Ivan Slamnig, *Antologija hrvatske poezije od A. Kačića Miošića do A. G. Matoša*, Zagreb, 1981., str. 114.

Već krajem 1897. izbili su protuvladini nemiri u kordunskom mjestu Sjeničaku, a kulminacija narodnog nezadovoljstva zbila se 1903. kada je bilo posve jasno kakav ugled uživa ban Khuen u Banskoj Hrvatskoj. Akcije za temeljne demokratske i nacionalne slobode postale su sve prodornije.

PRILOZI

REZULTATI IZBORA ZA HRVATSKI SABOR 1897. GODINE

Prezime i ime izabranog zastupnika	Izborni kotar	Prezime i ime izabranog zastupnika	Izborni kotar
Adamović-Čepinski Bela pl. (NS)	Valpovo	Kiepach Milan pl. (NNS-UO)	Samobor
Adamović-Čepinski Ivan pl. (NS)	Osijek	Kiršner Franjo (NS)	Zagreb III.
Amruš Milan dr. (Izv-UO)	Garčin	Kiš Oskar (NS)	Novi Marof
Banjavčić Ivan dr. (SP-UO)	Karlovac	Klein Vjekoslav (NS)	Nova Gradiška
Barišić Mile (NS)	Hercegovac	Kosovac Fridolin (NS)	Zemun
Bauer Ante (NNS-UO)	Biškupec	Krajčević Aleksander pl. (NS)	Vukovar
Barlović Stjepan (NS)	Vuka	Krajcsovic Iločki Oto pl. (NS)	Gračac
Benak Dragutin dr. (NS)	Slatina	Krajacz Ladislav pl. (NS)	Brlog
Bedeković Gjuro (SP-UO)	Dol. Stubica	Kreppe Dragutin (NS)	Dol. Miholjac
Brcztyenszky Šandor dr. (Izv.-UO)	Velika Gorica	Kutuzović Stevo (SP-UO)	Cerna
Ciraki Franjo (NS)	Požega	Kušević Svetozar pl. (NS)	Plaški
Činček Florijan (NS)	Nuštar	Lobmayer Antun dr. (NS)	Senj
Dedović Gjuro (NS)	Novska	Majstorović Mojo (NS)	Vojnić
Derenčin Marijan dr. (NNS-UO)	Đakovo	Maksimović Milan (NS)	Dalj
Dević Gašo (NS)	Vrginmost	Maksimović Vaso (NS)	Ruma
Egersdorfer Šandor pl. (NS)	Gospić	Martince Ignjat (NS)	Vrbovsko
Erdődy Stjepan pl. (NS)	Jaska	Mašeg Lavoslav (NS)	Kostajnica
Ferrich Franjo pl. (NS)	Petrinja	Mašić Ilija (NS)	Srb
Francisci Hinko pl. (NS)	Ivanec	Mazzura Šime dr. (NNS-UO)	Klanjec
Frank Josip dr. (ČSP)	Križ	Mažuranić Bogoslav dr. (SP-UO)	Selce
Gavranić Pero (NS)	Brod	Milekić Čiro pl. (NS)	Mitrovia
Gjurgjević Vaso (NS)	Irig	Modrušan Gustav (SP-UO)	Draganić
Gjurković Gjuro pl. (NS)	Osijek	Nedeljković Teodor dr. (NS)	Martinci
Grdenić Dragutin (SP-UO)	Križevac	Niemčić Stavljub (NS)	Vinkovci
Hegedić Vjekoslav (SP-UO)	Kloštar	Pasarić Josip (NNS-UO)	Pisarovina
Jagić Ivan (NS)	Slunj	Pavić Armin (NS)	Vilićselo
Janković Aladar grof (NS)	Virovitica	Pejacsevich Ladislav grof (Izv)	Našice
Josipovich Imbro pl. (NS)	Varaždin	Petrović Nikola (NS)	Stara Pazova

NS = Narodna stranka, SP = Stranka prava, NNS = Neodvisna narodna stranka,
 UO = Udružena opozicija, ČSP = Čista stranka prava, Izv = Izvanstranački kandidat

Prezime i ime izabranog zastupnika	Izborni kotar	Prezime i ime izabranog zastupnika	Izborni kotar
Pliverić Josip dr. (NS)	Zagreb I.	Šević Jovan dr. (NS)	Hrtkovci
Popović Stevo Vacki (NS)	Morović	Šilović Josip (NS)	Bošnjaci
Popović Stevo Vasin (NS)	Šimanovci	Šobat Nikola dr. (NS)	Pakrac
Potočnjak Franko dr. (SP-UO)	Bakar	Šorak Petar (NS)	Udbina
Ratković Ivan dr. (NS)	Karlobag	Šteković Ivan (NS)	Bjelovar
Rauch Pavač barun (Izv)	Ludbreg	Šumanović Svetislav dr. (NS)	Šid
Rukavina Juraj barun (SP-UO)	Zlatar	Švarc Ljudevit (NS)	Koprivnica
Sekulić Martin (NS)	Perušić	Telečki Platon (NS)	Ilok
Slijepčević Dušan (NS)	Glina	Tomašić Nikola pl. dr. (NS)	Ogulin
Smičiklas Tadija (NNS-UO)	Pregrada	Tuškan Grga (SP-UO)	Sisak
Spevec Franjo dr. (NS)	Zagreb II.	Tuckoery Vjekoslav pl. (NS)	Darugar
Stanković Danilo (NS)	Karlovci Donji	Vrbanić Fran dr. (NNS-UO)	Novigrad
Starčević David (SP-UO)	Delnice	Zahar Ivan (NNS-UO)	Sv. Ivan Žabno
Starčević Mile dr. (ČSP)	Sv. Ivan Zelina	Zorić Josip (NNS-UO)	Dugo Selo
Strižić Miroslav pl. dr. (NS)	Čazma	Zubović Mile (NS)	Korenica
Šaj Ferdo (NS)	Otočac	Žerjavić Juraj dr. (SP-UO)	Krapina

PONIŠTENI IZBORI

Kandidat	Kotar	Kandidat	Kotar
Vatroslav Brić (SP-UO)	Brod	Ivan Zahar (NNS-UO)	Sv. Ivan Žabno
Ivan Ružić (SP-UO)	Koprivnica	Fran Vrbanić (NNS-UO)	Novigrad
Gjuro Bedeković (SP-UO)	D. Stubica	Josip Pasarić (NNS-UO)	Pisarovina
Franjo Rancinger (NNS-UO)	Vrhovsko		

SOCIJALNA STRUKTURA IZABRANIH KANDIDATA

vlastelini i privatni posjednici	25	liječnici	3
odvjetnici i branitelji	19	ljekarnici	2
profesori	9	trgovci	2
katolički svećenici	7	ministar	1
grkoistočni svećenici	5	obrtnik	1
načelnici i suci	4	mjesni sudac	1
novinari i književnici	4	mjernik	1
odjelni predstojnici	3	ravnatelj	1

Izvori: 1.) Stenografski zapisnik, IV. sjednica sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije držane dnc. 3. kolovoza 1897.

2.) Dnevni tisak: Narod. novine br. 118 (24. V. 1897.) i Hrvatsko pravo br. 466 (22. V. 1897.)

Y
POPIS VIRILNIH CLANOVA HRVATSKOGA SABORA

Ime i prezime	Titula ili dobro
Josip Posilović dr.	nadbiskup zagrebački
Georgij Branković	metropolit patriarha
Josip Juraj Strossmayer dr.	bosanski i dakovački biskup
Miron Nikolić	grkoistočni biskup pakrački
Julijo Drohobeczky	grkokatolički biskup križevački
Mihailo Grujić	grkoistočni arhiepiskop gornjokarlovački
Antun Maurović dr.	biskup senjsko-modruški
Pavao Gugler	naslovni biskup
grof Marko Bombelles	Opeka – Zelendvor
grof Rudolf Chotek	Čerević
grof Ivan Drašković	Trakošćan
grof Dionis Drašković	Biseg
grof Teodor Drašković	Dugo Selo
grof Jakov Eltz	Vukovar
grof Rudolf Erdödy	Novi Marof
grof Stjepan Erdödy	Jaska
grof Aladar Janković	Voćin
grof Ladislav Jellačić	Novi dvori – Strmec
grof Oskar Keglevich	Lobor
grof Dragutin Khuen	Nuštar
grof Gustav Norman-Ehrenfels	Bizovac
barun Rudolf Norman-Ehrenfels	Valpovo
barun Šišman Ottenfels	Horvatska
grof Teodor Pejascevich	Našice
grof Pavao Pejascevich	Podgorač
barun Gejza Rauch	Lužnica
barun Pavao Rauch	Martijanec
Budislav Budisavljević pl.	ličko-krbavski župan
Radislav Rubido-Zichy pl.	varaždinski župan
Stjepan Kovačević	zagrebački župan
Teodor pl. Pejascevich	virovitički župan
Nikola pl. Jurković	požeški župan
Ervin Csch	sriemski župan
Milutin pl. Kukuljević	bjelovarsko-križevački župan
Vladimir Nikolić	riečko-modruški župan
Ljudevit pl. Josipović	župan plemenite općine turopoljske
barun Mirko Inkey-Pavlini	Rasinja
grof Ladislav Jankovački	Gradina

Izvor: Banske pozivnice na velikaše koji imaju pravo glasa u Saboru, HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut., sv. 6-1a.

S U M M A R Y

THE ELECTIONS FOR CROATIAN PARLIAMENT IN 1897: AFFIRMATION OF KHUEN'S AUTOCRACY

Using the elections for the Croatian parliament as an example, the author analyzes the concept of ban Karol Khuen's rule. By repressive measures the ban broke the national resistance and made impossible almost any activity of the Croatian opposition. Khuen's rule was based upon one-sided interpretation of the Croatian-Hungarian agreement. Thus Khuen allowed the Hungarian government to break systematically the agreement to the disadvantage of Croatian inner autonomy. The elections for the parliament were just one more example of political repression. Helped by the representatives of the local administration, the regime prevented free campaign of oppositional candidates on the eve of the elections, prevented them from getting to the polling-place, threatened the voters, and in 1897 there were many military-police interventions which ended with many dead. One of the characteristics of the elections was active participation of Catholic priests on the side of the opposition. The reason for that was the government's policy of bringing laws against the church. The elections were the »mask« of constitutionality, because a small number of candidates were allowed to enter the parliament, but not to have any significant role in making political decisions.